

**ЯШИРИН ИҚТИСОДИЁТНИ ҚИСҚАРТИРИШНИНГ ТАШКИЛИЙ-ҲУҚУҚИЙ
ЖИҲАТЛАРИ: ХАЛҚАРО ВА МИЛЛИЙ ТАЖРИБА ТАҲЛИЛИ**

Абдуғаниев Учқун Ҳабибулла ўғли -
Тошкент давлат иқтисодиёт университети
«Молиявий таҳлил ва аудит»
кафедраси ассистенти

https://doi.org/10.55439/ECED/vol23_iss6/a6

Аннотация. Мақолада яширин иқтисодиёт, унинг шаклланиши ва ривожланишига таъсир қилувчи асосий омиллар таҳлил қилинган ҳамда яширин иқтисодиётга қарши самарали курашиш йўллари хорижий мамлакатлар амалиёти билан солиштирилган ҳолда таҳлил қилинган. Таҳлил натижалари бўйича мамлакатимизда яширин иқтисодиёт даражасини қисқартириш учун хулосалар ва тавсиялар шакллантирилган.

Калит сўзлар: яширин иқтисодиёт, коррупция, солиққа оид ҳуқуқбузарликлар, жавобгарлик, нақд пул айланмаси, "Sharing economy".

**ОРГАНИЗАЦИОННО-ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ СОКРАЩЕНИЯ ТЕНЕВОЙ ЭКОНОМИКИ:
АНАЛИЗ ЗАРУБЕЖНОГО И НАЦИОНАЛЬНОГО ОПЫТА**

Абдуғаниев Учқун Ҳабибулла ўғли -
Ассистент кафедры «Финансовый анализ и аудит»
Ташкентского государственного экономического университета

Аннотация. В статье анализируется теневая экономика, основные факторы, влияющие на ее формирование и развитие, а также пути эффективной борьбы с теневой экономикой, сравнивая ее с практикой зарубежных стран. По результатам анализа сформированы выводы и рекомендации по снижению уровня скрытой экономики в нашей стране.

Ключевые слова: теневая экономика, коррупция, налоговые правонарушения, ответственность, наличное денежное обращение, «Sharing economy».

**ORGANIZATIONAL AND LEGAL ASPECTS OF REDUCING THE SHADOW ECONOMY:
ANALYSIS OF FOREIGN AND NATIONAL EXPERIENCE**

Abduganiev Uchkun Habibulla ugli -
Tashkent State University of Economics,
Assistant at the Department of Financial Analysis and Audit

Annotation. The article analyzes the shadow economy, the main factors affecting its formation and development, as well as the ways to fight effectively against the shadow economy, comparing it with the practice of foreign countries. Conclusions and recommendations on the studied issues are given in the article.

Keywords: shadow economy, corruption, tax violations, accountability, cash circulation, "Sharing economy".

Кириш. Яширин иқтисодиётга қарши курашиш муҳим ижтимоий-иқтисодий аҳамиятга эга вазифалардан бири ҳисобланади. Чунки яширин иқтисодиёт турли салбий сабаб ва оқибатларга олиб келиши мумкин бўлган мураккаб ҳодисадир. Мамлакатнинг давлат бошқаруви, ишлаб чиқариш, савдо-сотиқ масалалари ва халқаро иқтисодий алоқалар ҳамда давлат молиявий назоратини ташкилий-ҳуқуқий ташкил этиш даражаси ва замонавий механизмларни амалиётга жорий этилиши яширин иқтисодиётнинг улушини камайтиришга хизмат қилади.

Мамлакатимизда яширин иқтисодиёт улуши юқори эканлиги сабабли ҳозирда яширин иқтисодиётни қисқартириш бўйича чора-тадбирлар белгиланган. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 20.06.2020 й. 394-сон "Ўзбекистон Республикасида "Яширин иқтисодиёт" улушини қисқартириш чора-

тадбирлари тўғрисида"ги қарорида қуйидаги вазифалар белгиланган: [1]

– иқтисодиётда хуфиёна айлангани қисқартиришга қаратилган таркибий ўзгаришларни амалга ошириш;

– иқтисодиёт соҳалари ва тармоқларида рақамли технологияларни кенг жорий этиш ва маркировкалаш;

– иқтисодиётда нақд пулсиз ҳисоб-китоблар ҳажмини ошириш;

– банк хизматларининг оммабоплигини ошириш;

– «яширин иқтисодиёт» субъектларини аниқлаш механизмларини такомиллаштириш;

– ташқи савдода «яширин иқтисодиёт» улушини қисқартириш бўйича самарали тизимни жорий этиш;

– «яширин иқтисодиёт» улушини қисқартириш бўйича кенг тарғибот-ташвиқот ишларини ташкил қилиш.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Авваллабор, шуни қайд этиб ўтиш лозимки «яширин иқтисодиёт»нинг халқаро эътироф этилган ягона тарифи ҳамда унинг кўламини аниқлашнинг аниқ усуллари мавжуд эмас. Европалик олимлар Ф.Шнайдер ва А.Буеннинг фикрича, «Яширин иқтисодиёт» атамаси адабиётларда «норасмий иқтисодиёт», «хуфиёна иқтисодиёт», «сосядаги иқтисодиёт» ва бошқа турли атамалар билан ҳам юритилади [2]. Яширин иқтисодий фаолият асосан латент, яъни яширин хусусиятга эга бўлиб, уни амалга ошириш усуллари доимий ўзгаришчанлик, мураккаблашиб бориш, турли схемалар орқали содир этилиши каби хусусиятларга эга. Бу эса уларни аниқлаш ва фош этиш мураккаб эканлигини англатади. Бу борада олиб борилган тадқиқотларга кўра коррупция ва хуфиёна иқтисодиёт иқтисодий хавфсизликка таҳдид солувчи асосий кучлар бўлиб, коррупция ва хуфиёна иқтисодиёт ўртасида чамбарчас алоқа мавжуд, улар маъмурий тўсиқлардан иборат умумий илдизларга эга [3].

Г.Алимов ва Б.Исроиловнинг таъкидлашича, давлатларнинг иқтисодий хавфсизлигини аниқлашда коррупция ва суд-ҳуқуқ тизими билан боғлиқ омилларни эътиборга олиш зарур. Айрим олимларнинг қарашларига Коррупцияга оид жиноятларга қарши курашиш самарадорлиги кўп жиҳатдан жиноят қонунининг таъқиқлари ва кўрсатмаларини амалга оширишга қаратилган ҳуқуқий, процессуал, ташкилий, техник, психологик ва бошқа алоқалар ва муносабатларнинг мураккаб механизми орқали шаклландиган ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларига боғлиқ [4]. Мамлакатда «хуфиёна иқтисодиёт» даражасининг юқорилиги порахўрлик даражасининг ҳам юқори даражада бўлишига замин яратади.

Бошқа томондан паст даромадли давлатларда «хуфиёна иқтисодиёт» кўламини ошиши билан коррупция даражаси ҳам ошиши А.Дреҳер ва Ф.Шнайдерлар томонидан аниқланган [5]. Коррупция ва яширин иқтисодиёт бир-бири билан чамбарчас боғлиқ ва ўзаро тўлдирувчи сифатида доимо мавжуд. Иқтисодий хавфсизликни таъминлашда яширин иқтисодиёт даражасини пасайтириш зарур бўлса, унинг таркибий қисмида эса коррупция ва унинг оқибатларини бартараф қилиш ётади.

Шунингдек, У.Мажар ва П.Мэонлар «яширин иқтисодиёт» ва инфляция бир-бири билан мусбат боғлиқ, солиқ юки билан эса манфий боғлиқлик мавжуд дея эътироф этишган [6]. Яъни иқтисодиётда яширин фаолият қанча кенг кўламли бўлса, инфляция даражаси ҳам параллел равишда ўсиб боради. Бунда мамлакат банк тизими нақд пул билан боғлиқ муносабатларни назорат қила олмаслиги сабабли мунтазам нақд

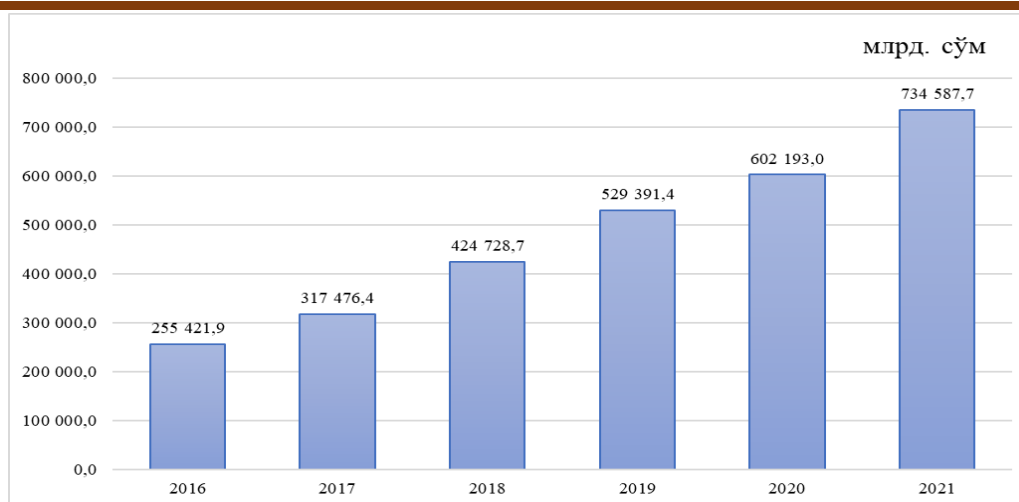
пул етишмовчилиги келиб чиқади ва инфляциянинг ошишига сабаб бўлади.

Ф.Шнайдернинг изланишлари «Яширин иқтисодиёт» билан норасмий бандлик таҳлили ривожланаётган давлатларда норасмий банд фуқаролар сони расмий меҳнат фаолиятини амалга ошираётган фуқаролар сонидан катта эканлигини кўрсатади [7]. Улар асосан ҳисоб-китобларни нақд пулда, «конверт» усулида амалга оширишади. Норасмий иқтисодий фаолият кўламини кенгайтириш билан ўз домига ҳалол фаолият кўрсатаётган иқтисодий субъектларни ҳам тортиши [8] шахснинг иқтисодий хавфсизлигига таҳдид сифатида баҳоланади [9]. Айрим тадқиқотчилар (Matthew H. Fleming, John Roman and Graham Farrell) яширин иқтисодий фаолиятнинг баъзи жиҳатлари (бозор иқтисодиётига ўтишга кўмаклашиши, яширин иқтисодиётда олинган даромадларнинг камида учдан икки қисми расмий иқтисодиётда сарфланиши ва бошқ.) билвосита бошқа секторларга ижобий таъсир қилишини эътироф этишади [10].

Аммо норасмий сектор ҳамиша сосяда қолиб кетиши ҳалол рақобат муҳитини яратишга тўсқинлик қилади. Бу эса тадбиркорларнинг табақалашувига олиб келади. Й.Эилат ва С.Зиннесга кўра, «хуфиёна иқтисодиёт» ўтиш давлатлари учун табиий ҳолат бўлиб, уларда расмий сектор фаолиятини ташкил этишга кўмаклашиши [11], бироқ узоқ муддат давомида яширин иқтисодиётнинг мавжуд бўлиши мамлакат тараққиётига салбий таъсир қилиши таъкидланиб, ўтиш мамлакатлари учун яширин иқтисодиётни қисқартириш бўйича тегишли чора-тадбирлар таклиф этилади. Дунё мамлакатлари бўйича бир тоифадаги иқтисодчи олимлар табиий монополияни товар ва хизматларни ишлаб чиқариш ва сотиш бўйича расман тан олинган муқаррар монополия деб ҳисоблайдиган бўлсалар, иккинчи тоифадагилари, уларга нисбатан монополия ҳолати монопол ташкилотларнинг табиий ҳуқуқларидан ёки давлат ва бутун аҳоли учун иқтисодий манфаатлардан келиб чиқади деб ҳисоблайдилар.

Тадқиқот методикаси. Мақолада мавзунинг мазмун-моҳиятини ёртиш мақсадида қиёсий-ҳуқуқий таҳлил, эмпирик-аналитик ва бошқа тадқиқот усулларидан фойдаланилган.

Таҳлили ва натижалар. Мамлакатимизда иқтисодиёт барқарор ўсишини таъминлаш ва инвестицияларни фаол жалб қилиш ҳамда қонун устуворлигини таъминлаш борасида кенг кўламли ишлар амалга оширилмоқда. Иқтисодий ислохотлар натижалари мамлакат макроиқтисодий кўрсаткичлар ҳолатида ўз аксини топмоқда. Ўзбекистон Республикаси давлат статистика қўмитасининг расмий маълумотларига кўра, мамлакатнинг ялпи ички маҳсулотининг ўсиш динамикаси қуйидаги 1-расмда акс этган.

1-расм. 2016-2021 йиллар Ўзбекистон ЯИМнинг ўсиш динамикаси

Иқтисодиётда расмий иқтисодиёт билан ҳамоҳанг норасмий (яширин) иқтисодий сектор ҳам фаолият юритиши, бу барча давлатлар иқтисодиётига хос ҳолат эканлиги тадқиқотчилар томонидан эътироф этилади.

Экспертлар ҳисоб-китобига кўра Ўзбекистонда ялпи ички маҳсулотда яширин иқтисодиётнинг улуши 50 фоиздан кўпроқни ташкил этади [12]. Бу кўрсаткичлар 2017 йил ҳолатида жаҳон миқёсида 22.5 фоизни, Озарбайжонда – 66.12 фоиз, Украинада – 46.12 фоиз, Россияда – 39.29 фоиз, Туркияда – 24.95 фоиз, Ҳиндистонда – 16.55 фоиз, Хитойда – 10.17 фоиз, АҚШда – 7.69 фоизни ташкил этади. Айни пайтда, жаҳон миқёсида мазкур кўрсаткичлар 2025 йилга бориб пасайиб 21 фоизни ташкил этиши башорат қилинган [12]. «Норасмий иқтисодиёт» шаклланиши ва ривожланишига мамлакатдаги иқтисодий, ижтимоий, ташкилий-ҳуқуқий ва бошқа бир қатор омиллар таъсир қилади.

Булардан иқтисодий омилларга ҳисоб-китобларнинг нақд пулда амалга оширилиши, солиқ ставкаларининг юқорилиги, иқтисодий инқироз, тадбиркорлик субъектлари ўртасида носоғлом рақобат мисол бўлади. Мамлакатдаги ишсизлик даражасининг юқорилиги, аҳоли даромадларининг пастлиги ижтимоий омиллар қаторига киради. Ҳуқуқий омиллар сифатида мамлакатда тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишда турли маъмурий бюрократик тўсиқлар мавжудлиги ёхуд қонун ҳужжатларидаги бўшлиқлар норасмий сектор ривожланишига имконият яратади. Давлат бошқаруви органлари фаолияти ва назорат функцияларининг ташкил этилиши, маъмурий тартиб-таомиллар ва коррупция ҳолатлари «яширин иқтисодиёт» шаклланишига билвосита таъсир кўрсатади. Бу соҳада етакчи тадқиқотчи олимлар томонидан «яширин иқтисодиёт»га таъсир қилувчи 10 та энг асосий омил сифатида солиқ юки, самарали бошқарув ва коррупция, норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар, давлат хизматлари, солиқ тўловчилар-

нинг хулқи, превентив чоралар, расмий иқтисодиёт ривожланиш даражаси, яқка бандлик, ишсизлик ва иқтисодиётда аграр секторнинг улуши каби омиллар санаб ўтилган [13].

Умуман, «яширин иқтисодиёт»ни қисқартириш, уни расмий секторга ўтказиш ва унга қарши самарали курашишнинг бир неча йўллари мавжуд. Мамлакат иқтисодий тараққиёти «хуфиёна иқтисодиёт»нинг қисқаришига олиб келса [14], электрон тўловлар устунлик қилувчи мамлакатларда «хуфиёна иқтисодиёт» улуши кичик бўлади [15], айни пайтда рақамли иқтисод «хуфиёна иқтисод» муаммосини ҳал қилиши мумкин [16]. Бошқа бир тадқиқотда коррупцияга қарши курашиш «яширин иқтисодиёт»га қарши курашишнинг энг самарали усули сифатида қайд этилган [17].

Иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилоти томонидан яширин иқтисодиёт улушини қисқартириш учун 3 та асосий йўналишлар – солиқ тўловчиларни ўқитиш ва қонунга итоаткорликни соддалаштириш, яширин фаолият билан шуғулланиш имкониятларини камайитириш ва фош этиш имкониятларини ошириш, ижтимоий нормаларни мустақамлаш тавсия этилган [18]. Шунини инобатга олиб, мазкур мақола доирасида «яширин иқтисодиёт»ни қисқартириш ва бартараф этишнинг айрим ташкилий-ҳуқуқий жиҳатларига тўхталиб ўтилади. Биринчи йўналиш, нақд пуллик тўловлар билан боғлиқ бўлиб, бу энг катта хавфлардан бири ҳисобланади.

Марказий банк маълумотида кўра 2020 йил 1 январь ҳолатига кўра миллий валютадаги пул массаси 62 785,8 млрд. сўмни ташкил этиб, шундан 24 246,0 млрд. сўми ёки 38.62 фоизи муомаладаги нақд пуллар (бунда Марказий банк ҳамда тижорат банклари кассаларидаги миллий валютадаги нақд пуллар ҳисобга олинмайди) ҳисобланади [19]. Мамлакатимизда нақд пул айланмаси миқдорининг катталиги эса хуфиёна иқтисодий фаолият янада ривожланишига сези-

ларли таъсир кўрсатади. Айниқса катта деноминациядаги купюралар, шу жумладан хорижий валютадаги купюралар жиний даромадларни легаллаштириш ёки активларни мамлакатдан ноқонуний олиб чиқиш учун қулай восита сифатида фойдаланилиши мумкин. Замонавий технологияларнинг кириб келиши, янги криптовалюталар, блокчейн технологиялари ва “Sharing economy” платформалари орқали амалга ошириладиган янги ва номарказлашган товар ва хизматларни айирбошлаш эса бундай хавфни янада оширади.

Бу каби хавфларни камайтириш учун Россия Федерациясида 2017 йилдан нақд пуллик тўловларни мажбурий онлайн рўйхатга олиш жорий этилган бўлиб, нақд пул шаклида тўловни амалга оширган шахс берилган QR-кодли тўлов чеки орқали амалга оширилган транзакциянинг қонунийлигини текшириш имкониятига эга. Данияда эса 2013 йилдан қиймати 10 000 Дания кронаси (1445 АҚШ доллари)дан ошган барча тўловлар электрон амалга оширилиши, компаниялар эса 50 000 Дания кронасидан (7228 АҚШ доллари) ортиқ бўлган нақд пулни қабул қилмаслиги ёки бундай маблағни нақд тўламаслиги талаб этилади [20]. Францияда 2015 йилда фуқаролар ва тадбиркорлар ўртасида, шунингдек тадбиркорларнинг бири-бири билан нақд пул шаклидаги 1000 евродан ошадиган тўловларга чеклов жорий этилган.

Австрияда эса қурилиш соҳасида 500 евродан ошган нақд пуллик харажатлар (шу жумладан иш-ҳақи) солиқ мақсадлари учун чегириб ташланмайди. Шунингдек, қурилиш соҳасида ойлик маошларни нақд пул шаклида тўланиши (узрли сабаблар бундан мустасно) таъқиқланган. Кўрилган амалий чора-тадбирлар натижасида Швецияда 2015 йилда барча тўлов транзакциялари умумий қийматининг атиги 2 фоизи нақд пул шаклида амалга оширилганини [21] ижобий ҳолат сифатида қайд этиб ўтиш лозим.

Шундай экан мамлакатимизда ҳам нақд пулсиз савдо қилиш имкониятларини кенгайтириш учун қатъий чораларни кўришимиз керак бўлади. Бунда талаб, жавобгарлик каби чоралар билан бир қаторда имкониятларни ҳам яратиш керак бўлади. Бу каби имкониятлардан бири нақдсиз операцияларни қўллаб-қувватлаш учун банкоматларни кўпайтириш ва мавжуд банкоматлардан нақд пул билан ҳисобни тўлдириш имкониятини ҳамма жойда яратиш зарур. Ёки хавфсизлиги мустақамланган электрон ҳамёнларнинг оммалашувини қўллаб қувватлаш ҳам яхши самара беради.

Иккинчи йўналиш, айрим иқтисодий қилмишлар учун миллий қонунчилигимизда бево-сита, яъни тўғридан-тўғри жиний жавобгарлик назарда тутилмаганлиги ва у билан боғлиқ хавф-

лар мавжуд. 2020 йилдан амалга киритилган янги таҳрирдаги Солиқ кодексига мувофиқ ортиқча тўланган ва ортиқча ундирилган солиқларни ҳисобга олиш ҳамда қайтариш, шунингдек ортиқча ундирилган солиқ суммасига фоизлар тўлаш механизмлари жорий этилган. Назарий жиҳатдан айрим шахслар томонидан мазкур механизмни суистеъмол қилиш орқали солиққа оид фирибгарликлар содир этилишига сабаб бўлиши мумкин.

Натижада, аксар хорижий давлатларда (Словения, Франция, Германия) ғайриқонуний равишда солиқлар ортиқча тўланганлиги ёки ундирилганлиги тўғрисида мурожаат қилиб, уларни қайтариб олиш билан боғлиқ фирибгарликлар учун жиний жавобгарлик белгиланган. Шунингдек, АҚШ, Германия, Канада, Сингапур, Япония, Филиппин, Тайланд ва бошқа кўплаб давлатларда барча ғайриқонуний қилмишлар (пора олиш, фирибгарлик, молиявий пирамида ва ҳ.к.) натижасидан олинган ноқонуний даромадлар мусодара қилиниши билан бирга уларга қўшимча равишда солиқ ҳисобланиб, солиқ тўловлари белгиланган муддатда амалга оширилмаганлиги ёки солиқ тўлашдан бўйин товланганлиги учун шахслар тегишлича маъмурий ёки жиний жавобгарликка тортилади.

Мазкур амалиётни Ўзбекистонда ҳам жорий этиш юзасидан ҳуқуқий жиҳатдан чеклов мавжуд эмас. Хусусан, Солиқ кодексининг 13-бўлимида жисмоний шахслардан олинган даромад солиғи базасини аниқлашда солиқ тўловчининг ҳам пул шаклида, ҳам натура шаклида олган даромадлари ёки даромадларни тасарруф этиш учун юзага келган ҳуқуқлари, шунингдек моддий наф тарзидаги даромадлари ҳисобга олинади ҳамда жисмоний шахснинг даромадларига тегишли солиқ ставкаси бўйича солиқ солинади. Бунда жисмоний шахснинг даромадларига солиқ агентда солиқ солинмаган бўлса, декларация асосида солиқ солинмиши белгиланган. Шунга асосан, суд ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ғайриқонуний қилмишлар (пора олиш, фирибгарлик, молиявий пирамида ва ҳ.к.) натижасида олинган ноқонуний даромадларга қўшимча равишда солиқ ҳисобланиб, солиқ тўловларини ундириш ёки солиқларни тўлашдан бўйин товлаганлиги учун жавобгарликка тортиш билан бир қаторда мусодара механизмларини жорий қилиш лозим.

Хорижий давлатларда рўйхатдан ўтмасдан ноқонуний равишда молиявий операцияларни (пул ўтказмалари, қарз, кредит, лизинг ва ҳ.к.) амалга ошириш учун жавобгарлик белгиланган. Жумладан, мамлакатимизда ҳам фойда олиш мақсадида ноқонуний равишда қарз берганлик учун жиний жавобгарлик мавжуд. Ҳозирги пайтда хавфни бошқариш тизими ёрдамида инсофли тадбиркорлик субъектлари учун қулай

шарт-шароит, имтиёз ва афзалликлар бериш, улар билан боғлиқ операциялар ва тартиб-таомилларни соддалаштириш амалга оширилаётган шароитда айрим жиноятчилар ғаразли мақсадларда инсофли тадбиркорларнинг номи, идентификацияси рақамларидан фойдаланиб иш юритиши ва турли операсияларни амалга ошириши мумкин. Бу уларнинг ноқонуний фаолиятини яширишга имкон бериш билан бирга бошқа шахснинг шахсий маълумотларини ўғирлаш (фойдаланиш) ёки «Identity theft» жиноятининг таркибини ташкил этади.

Учинчи йўналиш, яширин иқтисодий фаолиятга қарши курашиш бўйича жазо турлари ва бошқа ҳуқуқий таъсир чораларининг самарадорлиги масаласига бориб тақалади. Шахс ҳуқуқбузарликнинг аниқланиши эҳтимолига қараб ҳуқуқбузарлик содир этиши, бунда жазо санкцияси миқдорининг аҳамиятсизлиги, шу сабабли санкцияларни кучайтириш эмас, балки шахснинг ҳуқуқбузарлик учун албатта жавобгарликка тортилиши муқаррарлигини таъминлаш муҳим эканлиги аниқланган [22].

Буни хорижий давлатларда иқтисодий ҳуқуқбузарликлар учун кенг турдаги жазо чораларининг самарали қўлланилиши мисолида ҳам кўриш мумкин. Хусусан, юридик шахсларнинг жиноий жавобгарлиги, жавобгарликка тортишда дифференциация (табақалаштириш), жазо сифатида мол-мулкни мусодара қилиш, оммавий ахборот воситалари орқали шахсларни шарманда қилиш ҳуқуқий таъсир чораларининг белгиланганлиги яширин иқтисодий фаолиятга қарши курашиш самарадорлигини ошириш имконини беради. Ирландияда иқтисодий ҳуқуқбузарлик учун жавобгарликка тортиш тизими шахснинг ҳуқуқбузарликларини ихтиёрий бартараф этишига қаратилган. Айни бир ҳуқуқбузарлик учун санкциялар назорат қилувчи ёки ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар билан ҳамкорлик қилганлик, ҳуқуқбузарлик оқибатларини ихтиёрий бартараф этганлик ва ҳуқуқбузарлик такрорланиши даражасига қараб дифференциация қилинади [23].

Шу сабабли, иқтисодий ҳуқуқбузарликларни фош этиш ва бартараф этишда шахснинг иштироки даражасига (ҳамкорлик) қараб жавобгарлик чораларини дифференциация қилиш ҳамда янада либераллаштириш лозим. Бу ҳар икки томон ўртасида ўзаро ҳурмат, ишонч ва самарали мулоқот ўрнатиш учун ҳуқуқий замин яратади. Сингапур ва Ирландияда жазо чораси сифатида солиқ тўлашдан бўйин товлаган ёки солиқларни тўламаганлар рўйхати ҳар чоракда эълон қилиб борилади, шунингдек Сингапурда солиқларни тўланмаган шахсларни мамлакатдан чиқишига чекловлар қўйиш, АҚШда солиқдан жиддий қарзи бор (51 000 АҚШ долларидан

юқори) шахсларнинг фуқаролик паспорти бекор қилиниши белгиланган.

Тўртинчи йўналиш, яширин иқтисодий фаолиятга қарши курашиш ва олдини олишда жамоатчилик назорати механизмлари имкониятларидан унумли фойдаланишни талаб этади. Олиб борилган тадқиқотлар яширин иқтисодий фаолиятга қарши курашиш ва олдини олишда назоратни кучайтириш ва текширувлар сонини кўпайтириш молиявий харажатлар ва ресурсларни (инсон, вақт, технологик ва ҳ.к.) сафарбар этишни талаб этиши, барча ресурсларни иқтисодий ҳуқуқбузарликларни аниқлашга сафарбар этишнинг имкони йўқлиги ва назоратни кучайтиришнинг самарадорлиги пастлигини эътироф этади.

Мазкур муаммоларни кам харажат талаб этадиган бошқа чора-тадбирлар, хусусан қонунга итоаткорлик маданиятини ошириш, комплаенс институти имкониятларидан самарали фойдаланиш, содир этилган ҳуқуқбузарликлар тўғрисида ихтиёрий хабар берилишига эришиш, ҳуқуқбузарликларга жамоатчилик назорати механизмлари орқали қарши курашишга устуворлик берилади. Жумладан, Ирландияда хуфиёна иқтисодиётга қарши курашишда назорат қилувчи органлар жамоатчилик назорати механизмлари ва инсофли солиқ тўловчилар ёрдамига таяниши эътирофга лойиқ. Бунда солиқдан қочиш ва носоғлом рақобат ҳоллари ҳақида фуқаролар, тадбиркорлар, жамоат бирлашмалари, касаба уюшмаларига турли воситалар орқали электрон, оғзаки ёки ёзма шаклда, шу жумладан аноним тарзда хабар бериш имконияти берилган ва мурожаатчиларнинг шахси ошкор қилинмайди [24].

Сингапурда эса информаторларнинг шахсини сир сақлаган ҳолда берган маълумоти бўйича аниқланган ва ундириб олинган сумманинг 15 фоизи, бироқ 100 000 Сингапур долларидан кўп бўлмаган мукофот берилади [25]. Бироқ, миллий қонунчилигимизда аноним мурожаатларнинг кўриб чиқилмаслигига оид норманинг [26] мавжудлиги, айрим шахсларнинг эса шахси ошкор бўлиб қолишидан чўчиши натижасида ҳуқуқбузарлик ҳолатлари ҳақида тегишли идораларга хабар бермаслиги иқтисодий ҳуқуқбузарликларга қарши самарали курашишда салбий таъсир кўрсатади. Бугунги кунда фақатгина айрим вазирлик ва идоралардагина коррупцион ҳолатлар бўйича аноним маълумот бериш имконияти мавжуд. Шундай экан, қонунчиликка тегишли ўзгартириш ва қўйимчалар киритилган ҳолда бу имкониятдан фойдаланишимиз мумкин.

Хулоса ва таклифлар. Мазкур мақола доирасида амалга оширилган таҳлил натижаларига кўра «яширин иқтисодиёт»ни қисқартириш ва бартараф этишнинг айрим ташкилий-ҳуқуқий

жиҳатларини такомиллаштириш юзасидан куйидаги хулоса ва таклифлар билдирилади:

Биринчидан, манфаатдор вазирлик ва идоралар билан ҳамкорликда нақд пуллик тўловларни қисқартириш ва электрон ёки масофавий тўловларни амалга оширишни кенгайтириш ва рағбатлантиришга қаратилган чора-тадбирларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ. Бунга юқорида қайд этганимиздек нақд пул билан ҳисоб-қитоб қилишда лимитларни жорий қилиш, электрон ҳамёнлар фаолиятини такомиллаштириш (хавфсизлигини таъминлаш, барқарор ишлашини таъминлаш, оммалаштириш) каби чора тадбирлар кутилган натижани беради.

Иккинчидан, жиноят кодексида айрим иқтисодий қилмишлар (солиқ, ташқи иқтисодий фаолият билан боғлиқ фирибгарликлар, ноқонуний молиявий хизматлар, бошқа шахсининг шахсий маълумотларини ўғирлаш («Identity theft») учун тўғридан-тўғри жиноий жавобгарликни киритиш таклиф қилинади.

Учинчидан, иқтисодий ҳуқуқбузарликлар учун ушбу турдаги жиноятларнинг олдини олишга қаратилган жазо турлари ва бошқа ҳуқуқий таъсир чораларини жорий этиш таклиф қилинади. Бунда юридик шахслар учун жиноий

жавобгарликни белгилаш, жиноий таъсир чора сифатида мусодара қилишни киритиш таклиф қилинади. Шунингдек, айрим ҳуқуқбузар шахслар ёки инсофсиз тадбиркорлик субъектларини обрўсизлантириш мақсадида уларнинг рўйхатини эълон қилиш (чоп этиш) амалиётини жорий этиш таклиф қилинади.

Тўртинчидан, коррупция, иқтисодий ҳуқуқбузарликлар ва хуфиёна фаолият юритаётган шахслар тўғрисида аноним тарзда ёхуд аризагининг шахси сир сақланишини таъминлаган ҳолда турли воситалар ёрдамида электрон, оғзаки ёки ёзма шаклда мурожаат қилиш имкониятларини кенгайтириш, бунда нодавлат нотижорат ташкилолари, фуқаролар ва тадбиркорлик субъектларининг иштирокини кенгайтириш орқали жамоатчилик назорати механизмларидан самарали фойдаланишни рағбатлантириш зарур.

Мазкур чора-тадбирлар иқтисодий ҳуқуқбузарликлар учун жавобгарлик ва таъсир чораларини янада такомиллаштириш, инсофли тадбиркорларни қўллаб-қувватлаш, ўзаро ҳамкорлик ва жамоатчилик назоратини рағбатлантириш орқали яширин иқтисодиётни қисқартириш ва олдини олишга хизмат қилади.

Манба ва фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикасида «Яширин иқтисодиёт» улушини қисқарттириш чора-тадбирлари тўғрисида <https://lex.uz/docs/4864136> 394-сон 20.06.2020.
2. Schneider, F. and Buehn, A., 2018. Shadow economy: Estimation methods, problems, results and open questions. *Open Economics*, 1(1), pp.1-29.
3. Абдуганиев У. Х., Морозов Н. В. Цифровизация как антикоррупционный фактор обеспечения экономической безопасности государства // *Материалы Второго Международного научно-практического форума по экономической безопасности «VII ВСКЭБ»*. – 2021. – С. 425-431.
4. Алимов Г.А., Исроилов Б.И. . “Теневая экономика, коррупция, взяточничество: уголовно-правовая оценка” – Т.: Издательство «Адолат», 2020. – 185.
5. Dreher, A. and Schneider, F., 2010. Corruption and the shadow economy: an empirical analysis. *Public Choice*, 144(1-2), pp.215-238.
6. Mazhar, U. and Méon, P.G., 2017. Taxing the unobservable: The impact of the shadow economy on inflation and taxation. *World Development*, 90, pp.89-103.
7. Schneider, F., 2011. The shadow economy and shadow economy labor force: what do we (not) know?.
8. <http://biznes-daily.uz/ru/birjaexpert/49558-xufiyona-iqtisodiyotning-davlat-vajamiyat-taraqqiyotiga-tasiri?tmpl=component&print=1&page=>
9. Исроилов Б.И., Ибрагимов Б. Б., Абдуганиев У. Х. Влияние государственных закупок на обеспечение экономической безопасности. «*Global science and innovations 2020: CENTRAL ASIA*» № 4(3). Июнь-июль 2020 СЕРИЯ «ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ», с 74-79.
10. Matthew H. Fleming, John Roman and Graham Farrell, *Journal of International Affairs*, Vol. 53, No. 2, Shadow Economies: Promoting Prosperity or Undermining Stability? (Spring 2000), pp. 387-409. <http://www.jstor.org/stable/24357758>
11. Eilat, Y. and Zinnes, C., 2002. The shadow economy in transition countries: Friend or foe? A policy perspective. *World Development*, 30(7), pp.1233-1254.
12. <https://www.gazeta.uz/uz/2018/01/12/yashirin-iqtisodiyot/>
13. Faye, C., 2017. Emerging from the Shadow: The Shadow Economy to 2025. *ACCA*. 1, 36.
14. Schneider, F. and Buehn, A., 2018. Shadow economy: Estimation methods, problems, results and open questions. *Open Economics*, 1(1), pp.1-29.
15. Berdiev, A.N. and Saunoris, J.W., 2016. Financial development and the shadow economy: A panel VAR analysis. *Economic Modelling*, 57, pp.197-207.
16. Schneider, F., 2009. The Shadow Economy in Europe. Using Payment Systems to Combat the Shadow Economy.
17. <https://sputniknewsuz.com/analytics/20200127/13314801/Raamli-itisodnima-Zhamshid-chorov-zhavob-beradi.html>
18. OECD, 2017. Shining Light On The Shadow Economy: Opportunities And Threats. [online] p.60. URL: <https://www.oecd.org/tax/crime/shining-light-on-the-shadow-economy-opportunities-and-threats.pdf>.
19. Ўзбекистон Республикаси Марказий банкнинг Статистик бюллетени, 2.4-жадвал (Пул агрегатлари). 2020 йил. <https://cbu.uz/upload/medialibrary/171/Markaziybankning-Statistik-byulleteni--2019-yil.pdf>.
20. OECD, 2017. Shining Light On The Shadow Economy: Opportunities And Threats. [online] p.60. URL: <https://www.oecd.org/tax/crime/shining-light-on-the-shadow-economy-opportunities-and-threats.pdf>.
21. OECD, 2017. Shining Light On The Shadow Economy: Opportunities And Threats. [online] p.60. URL: <https://www.oecd.org/tax/crime/shining-light-on-the-shadow-economy-opportunities-and-threats.pdf>.
22. Kimberly N. Varma and Anthony N. Doob, *Deterring economic crimes: The case of tax*. Centre of Criminology University of Toronto. Toronto, Ontario *Canadian Journal of Criminology*, pp. 165-184 (April/1998).
23. Ирландия Солиқ ва божхона даромадлари идорасининг расмий сайти: www.revenue.ie ma'lumotlaridan foydalanildi.
24. Ирландия Солиқ ва божхона даромадлари идорасининг расмий сайти: www.revenue.ie ma'lumotlaridan foydalanildi.
25. Сингапур Ички даромадлар органининг расмий сайти: <https://www.iras.gov.sg> ma'lumotlaridan foydalanildi.
26. Ўзбекистон Республикасининг «Жисмоний ва юридик шахсларнинг мурожаатлари тўғрисида»ги Қонуни 29-модда.Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси. Расмий манба наشري №37, 977-модда, 2017 йил.